

Institutional Context and Generational Divisions among Bosniaks

Jasmin Hodžić*
Uroš Kandić

Ministry of Education, Belgrade, Serbia
Ministry of Tourism and Youth, Belgrade, Serbia

* Corresponding author.

E-mail address: jasminhodzic83@yahoo.com (J. Hodžić).

Address: Ministry of Education, Nemanjina 22-26 st., Belgrade, Serbia

The study analyses generational divisions in value orientations and political preferences among Bosniaks in three post-Yugoslav states (Bosnia and Herzegovina, Serbia, and Montenegro). The aim is to determine whether contextual factors (institutional status and ethno-political mobilisation) shape the strength and manifestation of generational differences. Using a sample of 800 respondents and applying the PAPI method in 2022, the analysis tests hypotheses on the effects of formative experiences (the SFRY generation, the transitional generation, and the post-war generation) on religiosity, authoritarian traditionalism, economic orientations, and political preferences. The results indicate that contextual factors exert a stronger influence than generational affiliation itself. The country accounts for 7.7% of the variance in religiosity, whereas generation explains 3.4%. In Bosnia and Herzegovina, Bosniaks display the most pronounced generational divisions, alongside a paradox in which the post-war generation is the most religious while simultaneously favouring civic-secular parties. In Serbia, the analysis identifies generational homogeneity, neutralised by reactive ethnicity. Montenegro represents the most complex constellation, where generational divisions overlap with an identity-nomination cleavage (Bosniak versus Muslim). The findings confirm Mannheim's theory of formative experiences in Montenegro, partially support it in Bosnia and Herzegovina, and challenge it in Serbia, demonstrating that institutional context substantially shapes generational effects.

Keywords: generational cleavages, Bosniaks, religiosity, post-conflict societies, reactive ethnicity

Institucionalni kontekst i generacijske podele među Bošnjacima

Istraživanje analizira generacijske podele u vrednosnim orijentacijama i političkim preferencijama među Bošnjacima u tri post-jugoslovenske države (Bosna i Hercegovina, Srbija, Crna Gora). Cilj je da se utvrdi da li kontekstualni faktori (institucionalni status, etnopolitička mobilizacija) utiču na snagu i manifestaciju generacijskih razlika. Na uzorku od 800 ispitanika, primenom PAPI metode tokom 2022. godine, testirane su hipoteze o uticaju formativnih iskustava (SFRJ, tranziciona i post-ratna generacija) na religioznost, autoritarni tradicionalizam, ekonomske orijentacije i političke preferencije. Rezultati pokazuju da kontekstualni faktori imaju snažniji uticaj od same generacijske pripadnosti. Država objašnjava 7,7% varijanse religioznosti, dok generacija objašnjava 3,4%. U Bosni i Hercegovini Bošnjaci pokazuju najizraženije generacijske podele, uz paradoks gde je post-ratna generacija najreligioznija ali istovremeno preferira građansko-sekularne partije. U Srbiji je uočena generacijska homogenost koja je neutralizovana reaktivnim etnicitetom. Crna Gora predstavlja najkompleksniju konstelaciju gde se generacijske podele preklapaju sa identitetsko-nominacijskom podelom (Bošnjak/Musliman). Nalazi potvrđuju Mannheimovu

teoriju formativnih iskustava u Crnoj Gori, delimično u BiH, ali osporavaju u Srbiji, pokazujući da institucionalni kontekst značajno oblikuje generacijske efekte.

Ključne reči: generacijske podele, Bošnjaci, religioznost, post-konfliktna društva, reaktivni etnicitet

1 DRUŠTVENI I POLITIČKI KONTEKST

Kakav je uticaj generacijskih podela u vrednosnim orijentacijama i političkim preferencijama među Bošnjacima u tri post-jugoslovenske države? Klasična modernizacijska teorija pretpostavlja linearan trend gde mlađe generacije pokazuju veću sklonost ka sekularizmu, modernizmu, liberalnim i pro-evropskim orijentacijama ([Inglehart, 1977](#)). Međutim, post-komunistička iskustva pokazuju složenije obrasce u kojima religiozna renesansa (*religious revival*), ekonomska nesigurnost i etnopolitička mobilizacija proizvode suprotne efekte, u kojima mlađe generacije pokazuju veću religioznost uprkos modernizaciji ([Norris & Inglehart, 2004](#); [Froese, 2004](#)). Dodatnu kompleksnost unosi institucionalni kontekst, odnosno, da li Bošnjaci žive u konsocijativnom sistemu (Bosna i Hercegovina), kao nacionalna manjina bez teritorijalne autonomije (Srbija), ili u kontekstu u kom su Bošnjaci priznata nacionalna manjina ali sa tendencijom potpune integracije (Crna Gora)?

Ovo istraživanje analizira generacijske podele među Bošnjacima u tri post-jugoslovenske države, ispitujući kako različita formativna iskustva, odnosno stabilni socijalizam (SFRJ generacija, rođeni pre 1971), ratna trauma i tranzicija (tranziciona generacija, 1971-1990), i post-ratna demokratizacija (post-ratna generacija, nakon 1991), oblikuju vrednosne orijentacije i političke preferencije.

SFRJ generacija (rođeni pre 1971) formirala je vrednosti u stabilnom socijalističkom sistemu koji se odlikovao, između ostalog, intenzivnom sekularizacijom ([Zrinščak, 2004](#)) gde je religija potisnuta iz javnog u privatni prostor. Ova generacija doživela je raspad Jugoslavije nakon završetka ili tokom završne faze formativnog perioda (18-25 godina), što znači da su njihove bazične vrednosne orijentacije već bile formirane u stabilnom socijalističkom sistemu. Tranziciona generacija (1971-1990) odrasla je tokom raspada države, ratnih sukoba i ekonomske krize. Njihova adolescencija i rano odraslo doba (18-25 godina) odvijali su se u atmosferi etničke polarizacije gde je religija instrumentalizovana kao ključno obeležje nacionalnog identiteta. Nakon raspada Jugoslavije dolazi do procesa reislamizacije, koji je bio posebno intenzivan u Bosni i Hercegovini tokom i neposredno nakon rata ([Bougarel, 2007](#); [Perica, 2002](#)). Post-ratna generacija (rođeni nakon 1991) odrasla je u novoformiranim državnim okvirima, demokratskim institucijama i procesu evropskih integracija, bez direktnog iskustva ratne traume. Za njih, tri konteksta (Bosna i Hercegovina, Srbija i Crna Gora) nisu proizvod istorijske krize, već naturalizovani okvir svakodnevnog života. Religioznost je postala normalizovani deo post-ratnog bošnjačkog identiteta, prenošen kroz porodičnu socijalizaciju.

Ključno pitanje je da li su generacijske podele uniformne kroz različite institucionalne kontekste, ili njihova snaga i manifestacija zavise i od institucionalnog i kontekstualnog okvira? U Bosni i Hercegovini, Dejtonski mirovni sporazum institucionalizovao je konsocijativni (etnokratski) politički sistem u kojem političke partije reprezentuju etnički definisane segmente društva, održavajući etničke podele kroz institucionalnu strukturu. Politička kompeticija odvija se maltene isključivo unutar etničkih segmenata, pri čemu se unutar bošnjačkog segmenta sve relevantne partije mogu svrstati u dva bloka: nacionalno-konzervativni i građansko-sekularni ([Hodžić, 2024](#): 115-124). Konsocijativni sistem održava etničke podele kroz institucionalni okvir, ali istovremeno ne sprečava pojavu unutaretničkih podela, otvarajući mogućnost za generacijske razlike u vrednosnim orijentacijama i političkim preferencijama.

Bošnjaci u Srbiji imaju status nacionalne manjine i pretežno žive na području Sandžaka (Raška oblast), koji neformalno obuhvata šest opština: Novi Pazar, Tutin, Sjenicu, Prijepolje, Priboj i Nova Varoš. Naziv Sandžak uglavnom upotrebljavaju Bošnjaci, dok Srbi koriste termin Raška oblast, pri čemu Raška oblast označava šire područje i češće se koristi u administrativnoj terminologiji i

srpskoj historiografiji. Političku dinamiku karakteriše podela između "tvrdih" (autonomaških) i "mekih" (integralističkih) opcija (Hodžić, 2020; Zuber, 2011). Tri bošnjačke partije, Stranka demokratske akcije Sandžaka (SDA), Sandžačka demokratska partija (SDP) i Stranka pravde i pomirenja (SPP), bore se za reprezentaciju bošnjačke zajednice, pri čemu razlike između njih nisu zasnovane na ideološkim ili socio-ekonomskim podelama, već se odnose na statusna pitanja i pitanja u vezi autonomije Sandžaka (Hodžić, 2024: 124-131). Manjinski status suštinski određuje dinamiku političke kompeticije, u kojem asimetrija moći između manjinske bošnjačke zajednice i većinskog naroda oblikuje političke strategije bošnjačkih partija. U kontekstu percepcije nacionalne ugroženosti i marginalizacije, etnički identitet može postati „vrhovni princip i vrednost” koji potencijalno anulira druge linije podela.

Crna Gora se izdvaja po specifičnosti u odnosu na druge dve države, zbog postojanja izraženih nominacijskih podela među Bošnjacima. Jedan deo bošnjačke populacije izjašnjava se kao "Muslimani", pokazujući sklonost ka crnogorskom kulturološkom obrascu, većim nivoom sekularnosti i nominiranjem crnogorskog kao maternjeg jezika¹. Drugi deo bošnjačkog segmenta prihvatio je bošnjačku nacionalnu nominaciju koja implicira jaču religioznu komponentu identiteta i dominantno svoj maternji jezik naziva bosanski (Hodžić, 2024: 298-299). Partijska kompeticija među Bošnjacima u Crnoj Gori strukturirana je kroz identitetsko-nominacijsku podelu. Muslimani maltene uopšte ne glasaju za bošnjačke partije i skoro isključivo podržavaju građanske i procrnogorske političke partije. Sa druge strane, nacionalno nominirani Bošnjaci podjednako podržavaju kako bošnjačke tako i građanske partije, nezavisno od toga da li su deo vladajućeg ili opozicionog bloka (Hodžić, 2024: 266-269). Specifična pozicija između identitetske integracije i priznate posebnosti omogućava različite strategije kolektivnog delovanja, sto može uticati i na unutaretničke podelu.

Ekonomska transformacija post-jugoslovenskih država uz različita formativna iskustva generacijskih kohorta doprinose razlikama u preferiranju određenih ekonomskih modela. Sve tri države prošle su kroz tranziciju od socijalističke ka tržišnoj ekonomiji, pri čemu su različite generacije imale različita iskustva ekonomske (ne)sigurnosti. SFRJ generacija, formirana u periodu garantovane zaposlenosti i socijalne sigurnosti socijalističkog sistema, doživela je promenu ekonomskog poretka u zreloom dobu, imala je referentnu tačku ekonomske stabilnosti, dok su mlađe generacije (tranziciona i post-ratna generacija) odrasle u uslovima nestabilnog tržišta rada.

2 KONCEPTUALNI OKVIR ISTRAŽIVANJA

Mannheimova (1952) teorija generacija pretpostavlja da se politički stavovi formiraju tokom adolescencije i ranog odraslog doba (18-25 godina) kroz „formativna iskustva” koja ostaju relativno stabilna tokom životnog ciklusa. Iskustveni doživljaji u ovom periodu oblikuju vrednosne orijentacije koje ostaju stabilne, pri čemu kasnija iskustva dobijaju značenje iz tih ranih iskustava. Inače, Mannheim razlikuje tri osnovna koncepta: generacijsku lokaciju (rođenje u istom istorijskom periodu), generacijsku aktuelnost (zajedničko učešće u sudbinskim društvenim događajima) i generacijske jedinice (grupe koje na slične načine doživljavaju i interpretiraju istorijske događaje). Inglehart (1977) operacionalizuje ovu teoriju kroz hipotezu o „oskudnosti”, prema kojoj se osnovna vrednosna orijentacija formira u mladosti i reflektuje socio-ekonomsko okruženje, pri čemu se najveći značaj pridaje relativno oskudnim dobrima. U periodima stabilnosti, materijalna sigurnost generiše postmaterijalne vrednosti, dok u periodima nesigurnosti ljudi prioritizuju sigurnost i tradicionalne vrednosti. Bešić (2014) uvodi koncept „tranzicionih trauma” radi objašnjenja specifičnosti post-jugoslovenskih društava koja su, za razliku od drugih post-komunističkih društava, prošla kroz simultane procese raspada države, etničkih sukoba i ekonomskog kolapsa, proizvodeći fundamentalno različita formativna iskustva za tri generacijske kohorte.

Froese (2004: 63-65) i Zrinščak (2004) objašnjavaju kako intenzivne sekularizacijske kampanje komunističkih režima kreiraju trajne sekularne orijentacije. U slučaju SFRJ generacije, većina društva je bila u stanju „zarobljene publike”² (*captive audience*), izložene višedecenijskom ateističkom obrazovanju (Zrinščak, 2004; Perica, 2002). Nasuprot tome, mlađe generacije koje nisu bile izložene direktnoj ideološkoj indoktrinaciji odrastale su u periodu u kojem je religija bila normalizovana kao deo nacionalnog identiteta. Prema ovoj teorijskoj perspektivi, starije generacije zadržavaju sekularnost iz perioda socijalizacije, dok mlađe generacije pokazuju višu religioznost jer su odrasle u kontekstu u kojem je religija postala sastavni deo nacionalnog identiteta, prenošena kroz porodičnu socijalizaciju.

Međutim, post-komunistička iskustva ukazuju na složenije obrasce od onih koje nude klasične teorije sekularizacije. Norris i Inglehart (2004: 111–118) nude teoriju egzistencijalne sigurnosti, gde religioznost opstaje među populacijom koja je suočena sa rizicima po opstanak, dok sa druge strane religioznost erodira među prosperitetnim slojevima. Teorija objašnjava religijsku renesansu kao racionalan odgovor na porast egzistencijalne nesigurnosti. Kada državna zaštita opada ili se finansijska sigurnost pogoršava, ljudi se okreću religijskim vrednostima kao alternativnom izvoru sigurnosti. Egzistencijalna nesigurnost post-ratnog perioda (kolaps države, ratna trauma, ekonomska nestabilnost) predstavlja potencijalni mehanizam kroz koji mlađa generacija može razviti veću religioznost.

Dobbelaere-ova (2002) multi-dimenzionalna teorija sekularizacije pravi ključnu distinkciju između individualne religioznosti (lično verovanje i praksa) i društvene sekularizacije (institucionalno odvajanje religije od politike i drugih sfera). Ova dva nivoa mogu da se kreću nezavisno u kojem religioznost (ili sekularnost) na jednom nivou ne implicira nužno sklonost ka religioznosti (odnosno sekularnosti) na drugom nivou. Teorijski, ovo znači da individualna religioznost i društvena podrška klerikalizmu ili umešanosti religije u politiku ne moraju biti u linearnom odnosu. Primenjeno na bošnjački kontekst, teorija otvara mogućnost da se religioznost i klerikalno-tradicionalističke vrednosti uz preferenciju političkih partija koje promovišu takve vrednosti mogu kretati u različitim pravcima.

Različiti institucionalni konteksti mogu uticati na to da li će se i kako će se generacijske razlike manifestovati na političke podele. Wimmer (2008: 970–982) tvrdi da manjine u podređenim pozicijama češće pribegavaju strategijama koje naglašavaju grupno jedinstvo i minimizuju unutaretničke razlike radi maksimizacije kolektivne moći. Kada manjine nemaju institucionalnu moć, one se oslanjaju na strategije „jačanja granica” (boundary strengthening) radi očuvanja grupsne kohezije kao političkog resursa. Portes i Rumbaut (2001: 148) uvode koncept „reaktivnog etniciteta”, koji podrazumeva jačanje (umesto slabljenja) etničkog identiteta u kontekstu diskriminacije i isključivanja, pri čemu se članovi etničke zajednice, bez obzira na generacijske razlike, okupljaju oko zajedničkog etničkog identiteta kao odbrambene strategije. Ovo sugerise da manjinski status može neutralizovati generacijske podele kroz zajedničke adaptivne strategije, dok kontekst u kojem grupa uživa institucionalnu moć i konstitutivni status omogućava da se unutargrupne (pa i generacijske) razlike slobodno izraze i manifestuju kroz političke preferencije.

U kontekstu našeg istraživanja, može nam biti od koristi i teorija deprivacije. Stark i Bainbridge (1980) ovom teorijom tvrde da su ekonomski marginalizovani članovi zajednice religiozniji, ali samo u kontekstima gde religija nije kulturni kapital dominantne elite. Ovo ukazuje da obrazovanje može imati suprotne efekte na religioznost zavisno od funkcionalne uloge religije u datom kontekstu. U društvu gde religija označava pripadnost višim društvenim slojevima i omogućava pristup resursima, visokoobrazovani mogu biti religiozniji. Istovremeno, u manjinskim kontekstima religija može funkcionisati kao kompenzatorni mehanizam za ekonomski i društveno marginalizovane grupe koje ujedno imaju i niži nivo obrazovanja.

Kada su u pitanju generacijske razlike u ekonomskim orijentacijama, ključnu ulogu igra Inglehartova (1977) teorija postmaterijalizma. Ova teorija polazi od premise da ekonomski uslovi tokom formativnih godina oblikuju trajne vrednosne prioritete. Prema ovoj teoriji, generacije koje odrastaju u uslovima ekonomske sigurnosti i prosperiteta razvijaju postmaterijalne vrednosti, stavljajući akcenat na samoiskazivanje, kvalitet života, participaciju i socijalnu pravdu. Nasuprot tome, generacije formirane u uslovima ekonomske nesigurnosti imaju veću sklonost ka materijalnim vrednostima, te su usmerene na ekonomsku i fizičku sigurnost. Prema ovoj teoriji, kontekstualni faktori u formativnom dobu mogu uticati na generacijske razlike u preferiranju ekonomskih modela.

Na osnovu izloženih teorijskih paradigmi postavljamo četiri centralne hipoteze.

Prva hipoteza: Post-ratna i tranziciona generacija pokazuju višu religioznost od SFRJ generacije usled različitih konteksta socijalizacije.

Druga hipoteza: Generacijske podele u vrednosnim orijentacijama variraju zavisno od institucionalnog konteksta: manjinski status (Srbija) umanjuje generacijske podele kroz reaktivni etnicitet i strategije grupnog jedinstva, dok konstitutivni status (BiH) omogućava manifestaciju unutaretničkih generacijskih razlika.

Treća hipoteza: Individualna religioznost i društvena sekularnosti mogu biti u linearnom odnosu, zavisno od institucionalnog i društvenog konteksta.

Četvrta hipoteza: SFRJ generacija, formirana u periodu relativnog ekonomskog prosperiteta, pokazuje veću sklonost egalitarnim vrednostima u odnosu na mlađe generacije formirane u ekonomskoj nestabilnosti.

3 METOD, PODACI I MERENJE

Istraživanje je sprovedeno na uzorku od 800 ispitanika bošnjačke nacionalnosti iz tri države: Bosne i Hercegovine (N=400), Srbije (N=200) i Crne Gore (N=200). Podaci su prikupljeni tokom 2022. godine primenom PAPI metode u domovima ispitanika. Uzorak je formiran kao prigodan (convenience sample), vodeći računa o reprezentativnosti prema polu, starosti, mestu stanovanja, radnog statusa i nivou obrazovanja. Usled specifičnosti terenske dostupnosti ovaj uzorak se ne može smatrati reprezentativnim, jer je nejednaka distribucija urbano-ruralnih ispitanika u pojedinim državama ([Tabela 1](#)).

Polna struktura uzorka je balansirana, a u starosnoj strukturi dominiraju grupe 31-45 godina (28,1%). Srednjoškolski obrazovni nivo dominira (55,5%), dok visokoobrazovani čine 21,6% uzorka. Tip naselja pokazuje značajne međudržavne razlike: Bosna i Hercegovina ima ruralno-urbanu ravnotežu, dok su Srbija (92,5%) i Crna Gora (79,5%) pretežno urbani uzorci zahvaljujući koncentraciji bošnjačke populacije u gradovima. Ova neravnoteža ograničava međudržavnu komparabilnost jer urbano-ruralno stanovanje pokazuje značajne efekte na tradicionalizam. Međutim, urbano-ruralno stanovanje je kontrolisano u svim multivarijantnim modelima, što omogućava parcijalizaciju efekta tipa naselja od generacijskih efekata. Multivarijantne analize pokazuju da generacijska homogenost u Srbiji opstaje i nakon kontrole urbano-ruralnog statusa, što sugeriše da nalaz nije artefakt urbane pristrasnosti uzorka, već suštinska karakteristika manjinskog konteksta. Identitetska nominacija pokazuje dominaciju bošnjačke identifikacije u sve tri analizirane države, uz primetno odstupanje kod uzorka u Crnoj Gori, gde je podeljenost izraženija (Bošnjaci 63,7% prema Muslimani 35,8%).

Tabela 1. Deskriptivne karakteristike uzorka

Karakteristika	BiH (N=400)	Srbija (N=200)	CG (N=200)	Ukupno (N=800)
Generacijska kohorta				
SFRJ generacija (rođeni pre 1971)	129 (32,2%)	54 (27,0%)	53 (26,5%)	236 (29,5%)
Tranziciona generacija (1971-1990)	154 (38,5%)	69 (34,5%)	74 (37,0%)	297 (37,1%)
Post-ratna generacija (nakon 1991)	117 (29,2%)	77 (38,5%)	73 (36,5%)	267 (33,4%)
Pol				
Muški	200 (50,0%)	100 (50,0%)	97 (48,5%)	397 (49,6%)
Ženski	200 (50,0%)	100 (50,0%)	103 (51,5%)	403 (50,4%)
Starosna dob				
18-30	83 (20,8%)	53 (26,4%)	57 (28,5%)	193 (24,1%)
31-45	113 (28,3%)	55 (27,3%)	57 (28,5%)	225 (28,1%)
46-55	78 (19,6%)	36 (17,8%)	35 (17,5%)	149 (18,6%)
56-65	55 (13,8%)	28 (14,0%)	28 (14,0%)	111 (13,9%)
66+	70 (17,5%)	29 (14,5%)	23 (11,5%)	122 (15,3%)
Obrazovanje				
Nisko	92 (23%)	68 (34%)	23 (11,5%)	183 (22,9%)
Srednje	244 (61%)	82 (41%)	118 (59%)	444 (55,5%)
Visoko	64 (16%)	50 (25%)	59 (29,5%)	173 (21,6%)
Tip naselja				
Selo / varošica	233 (58,2%)	15 (7,5%)	41 (20,5%)	289 (36,1%)
Grad	167 (41,8%)	185 (92,5%)	159 (79,5%)	511 (63,9%)
Nacionalna nominacija				
Bošnjak/inja	387 (96,8%)	176 (88,1%)	127 (63,7%)	690 (86,3%)

Karakteristika	BiH (N=400)	Srbija (N=200)	CG (N=200)	Ukupno (N=800)
Musliman/ka	10 (2,5%)	21 (10,4%)	72 (35,8%)	103 (12,9%)
Bošnjak/Musliman	3 (0,8%)	2 (1,0%)	0 (0,0%)	5 (0,6%)
Drugo	0 (0,0%)	1 (0,5%)	1 (0,5%)	2 (0,3%)

Izvor: Podaci prikupljeni tokom terenskog istraživanja.

Napomena: Nivo obrazovanja: nisko- bez osnovne + osnovna škola; srednje - trogodišnja + četvorogodišnja škola; visoko- viša škola + fakultet + magistratura/doktorat.

Generacijski kohorti operacionalizovani su na osnovu godina rođenja: SFRJ generacija (rođeni pre 1971, N=236), tranziciona generacija (rođeni 1971-1990, N=297), i post-ratna generacija (rođeni nakon 1991, N=267)³. Ova podela odražava različita formativna iskustva, odnosno socijalistički period, ratni period i post-ratni period demokratske tranzicije. Granične tačke (cut-off) postavljene su tako da osoba rođena 1971. godine ima 20 godina 1991. godine kada počinje raspad zajedničke države (kritični period 18-25 po Mannheimu/Inglehartu kada se vrednosti kristalizuju). Osoba rođena 1991. godine ili kasnije nije doživela ratnu traumu tokom formativnog perioda.

Varijabla religioznosti je operacionalizovana kroz deklarativnu i praktikovanu religioznost (učestalost molitve, posećivanje džamija, praktikovanje posta itd.). Faktorska analiza ekstrahovala je jedan faktor koji objašnjava 88,2% varijanse, sa visokom internom konzistentnošću ($\alpha=0,845$) i identičnim faktorskim punjenjem (0,939) za obe varijable⁴. Faktor je standardizovan na $M=0$, $SD=1$.

Autoritarni tradicionalizam i klerikalni nacionalizam operacionalizovan je kao faktor drugog reda koji integriše pet dimenzija: tradicionalizam (rodne uloge), klerikalizam (uloga Islamske zajednice), demokratsku orijentaciju, autoritarnost i nacionalizam. Faktorska analiza ekstrahovala je jedan faktor koji objašnjava 44% varijanse, sa umerenom internom konzistentnošću ($\alpha=0,659$) i faktorskim punjenjem u rasponu 0,52-0,77⁵. Umerena konzistentnost je očekivana, jer pet dimenzija mere povezane ali ne i identične konstrukte.

Egalitarna ekonomska orijentacija operacionalizovana je kroz dva pitanja: (1) individualna naspram državne odgovornosti za ekonomsku sigurnost i (2) privatno naspram državnog vlasništva nad privrednim subjektima. Faktorska analiza potvrdila je jednofaktorsku strukturu koja objašnjava 63% varijanse, sa umerenom konzistentnošću ($\alpha=0,41$)⁶. Nizak alfa koeficijent posledica je malog broja pitanja (dva) i širokog spektra ekonomske dimenzije, ali faktorska punjenja (0,793) opravdavaju kompozitni skor ove varijable.

Političke preferencije operacionalizovane su kroz ocenjivanje partija na skali od 1 do 10, gde je partija sa najvišom ocenom (a da je veća od ocene 3) tretirana kao izbor ispitanika⁷.

Statistička analiza obuhvata ANOVA sa post-hoc testovima, dvosmernu ANOVA za testiranje interakcije generacije i države, multiplu linearnu regresiju uz kontrolu socio-demografskih varijabli i binarnu logističku regresiju za partijske preferencije. Prag statističke značajnosti postavljen je na $p<0,05$. Za sve regresione modele testirane su pretpostavke linearnosti, nezavisnosti reziduala, homoskedastičnosti i normalnosti distribucije reziduala. Multikolinearnost je testirana kroz faktor inflacije varijanse (VIF - *Variance Inflation Factor*), pri čemu sve vrednosti ostaju ispod kritičnog praga od 5 (raspon 1,03-2,73). Testirana je pretpostavka homogenosti varijansi kroz Livinov test (*Levene test*) u svim ANOVA procedurama, bez značajnih odstupanja. Za logističke regresije korišćen je Hosmer-Lemešou test (*Hosmer-Lemeshow test*) prikladnosti modela, dok je uklapanje modela (*model fit*) evaluirano kroz Nagelkerkeov R^2 (*Nagelkerke R^2*) i tačnost klasifikacije (*classification accuracy*).

4 REZULTATI

4.1 Religioznost

Analiza varijanse pokazuje statistički značajne razlike u religioznosti između generacija na ukupnom uzorku ($F(2,794)=14,570$, $p<0,001$, $\eta^2=0,035$). Post-ratna generacija beleži najviše skorove ($M=+0,18$), tranziciona generacija intermedijarne vrednosti ($M=+0,06$), dok SFRJ generacija ima najnižu religioznost ($M=-0,28$). Najizraženija razlika uočena je između post-ratne i SFRJ generacije ($+0,46$, $p<0,001$), što predstavlja umeren efekat veličine (Cohen's $d=0,46$). Ovaj

nalaz potvrđuje Mannheimovu teoriju formativnih iskustava, prema kojoj mlađe generacije (post-ratna i tranziciona generacija), socijalizovane u periodu normalizovane religioznosti, pokazuju viši nivo religioznosti u odnosu na SFRJ generaciju, koja je zadržala sekularne vrednosti iz perioda socijalizacije. SFRJ generacija ne pokazuje porast religioznosti uprkos post-ratnoj religijskoj renesansi, što ukazuje na stabilnost vrednosnih orijentacija formiranih tokom socijalizacije.

Analiza po državama pokazuje kako se generacijske razlike, drugačije manifestuju u zavisnosti od konteksta. U Bosni i Hercegovini, generacijski jaz je najizraženiji ($F=13,378$, $p<0,001$, $\eta^2=0,063$), gde post-ratna generacija pokazuje najvišu religioznost ($M=+0,47$), dok SFRJ generacija ima najnižu ($M=-0,17$) (Tabela 2).

Tabela 2. Deskriptivna statistika vrednosnih dimenzija po državama i generacijskim kohortama

Država	Generacija	N	M	SD	Min	Max	95% CI
A) Religioznost							
BiH	Post-ratna	117	0,47	0,97	-1,27	1,83	[0,29, 0,65]
	Tranziciona	154	0,25	0,97	-1,27	1,83	[0,09, 0,40]
	SFRJ	129	-0,17	1,05	-1,27	1,83	[-0,36, 0,01]
Srbija	Post-ratna	76	-0,47	0,81	-1,27	1,99	[-0,65, -0,28]
	Tranziciona	69	-0,31	0,87	-1,27	1,37	[-0,52, -0,10]
	SFRJ	54	-0,64	0,79	-1,27	1,53	[-0,85, -0,42]
CG	Post-ratna	73	0,39	0,91	-1,27	1,37	[0,18, 0,60]
	Tranziciona	73	0,01	0,91	-1,27	1,37	[-0,21, 0,22]
	SFRJ	52	-0,18	1,00	-1,27	1,99	[-0,45, 0,10]
B) Autoritarni tradicionalizam							
BiH	Post-ratna	117	-0,03	0,83	-2,13	2,19	[-0,18, 0,12]
	Tranziciona	154	-0,36	0,89	-3,18	1,49	[-0,50, -0,22]
	SFRJ	129	-0,01	0,86	-2,62	1,86	[-0,16, 0,14]
Srbija	Post-ratna	78	-0,08	1,00	-2,29	2,60	[-0,30, 0,15]
	Tranziciona	69	0,10	0,96	-1,68	2,24	[-0,13, 0,33]
	SFRJ	54	0,52	1,30	-2,17	2,99	[0,17, 0,88]
CG	Post-ratna	73	-0,23	1,17	-3,00	2,52	[-0,50, 0,04]
	Tranziciona	74	0,23	0,96	-3,20	2,35	[0,01, 0,45]
	SFRJ	53	0,60	0,96	-2,33	2,25	[0,34, 0,87]
C) Egalitarna ekonomska orijentacija							
BiH	Post-ratna	115	0,56	0,17	0,17	0,94	[0,53, 0,59]
	Tranziciona	126	0,53	0,18	0,00	0,83	[0,50, 0,56]
	SFRJ	116	0,61	0,18	0,06	0,94	[0,57, 0,64]
Srbija	Post-ratna	74	0,54	0,23	0,17	0,94	[0,49, 0,60]
	Tranziciona	69	0,55	0,22	0,22	0,94	[0,50, 0,60]
	SFRJ	50	0,56	0,25	0,17	0,94	[0,49, 0,63]
CG	Post-ratna	72	0,51	0,29	0,00	0,94	[0,45, 0,58]
	Tranziciona	73	0,64	0,24	0,06	0,94	[0,58, 0,70]
	SFRJ	52	0,74	0,24	0,00	0,94	[0,67, 0,80]

Izvor: Podaci prikupljeni tokom terenskog istraživanja.

Razlika između ove dve generacije iznosi $+0,64$ ($p<0,001$). Post-ratna i tranziciona generacija nalaze se na granici statističke značajnosti (razlika $+0,22$, $p=0,068$), dok se obe mlađe kohorte značajno razlikuju od SFRJ generacije. Sve tri generacije se statistički značajno razlikuju jedna od druge, što ukazuje na jasne generacijske podele kroz sve kohorte.

U Srbiji, gde je nalaz suštinski drugačiji, nema statistički značajnih razlika između generacija ($F=2,450$, $p=0,089$, $\eta^2=0,024$). Sve tri kohorte beleže negativne skorove religioznosti ($M=-0,31$ do $-0,64$), pri čemu SFRJ generacija pokazuje najnižu religioznost ($M=-0,64$), a tranziciona najvišu ($M=-0,31$) (Tabela 2). Bošnjaci u Srbiji pokazuje nižu religioznost od svojih sunarodnika u Bosni i Hercegovini i Crnoj Gori. Post-hoc analiza otkriva da jedina značajna razlika postoji između tranzicione i SFRJ generacije ($+0,33$, $p=0,028$), ali ukupna ANOVA nije značajna, što potvrđuje generacijsku homogenost.

U Crnoj Gori, rezultati pokazuju statistički značajne razlike ($F=6,153$, $p=0,003$, $\eta^2=0,059$). Post-ratna generacija beleži najvišu religioznost ($M=+0,39$), tranziciona intermedijarnu ($M=+0,01$), dok SFRJ generacija ima najnižu ($M=-0,18$) (Tabela 2). Ovaj obrazac prati bosanskohercegovački trend, ali sa slabijim intenzitetom. Post-hoc testovi pokazuju da se post-ratna generacija značajno razlikuje od obe starije kohorte ($+0,38$ i $+0,57$, $p<0,05$), dok tranziciona i SFRJ generacija ne pokazuju međusobnu razliku ($p=0,286$).

Dvosmerna ANOVA pokazuje dominaciju kontekstualnog nad generacijskim faktorom (Tabela 3). Država objašnjava 7,7% varijanse ($\eta^2=0,077$), dok generacija objašnjava 3,4% ($\eta^2=0,034$). Ukupan model objašnjava 12,8% varijanse ($R^2=0,128$), što je najsnažniji prediktivni potencijal među svim dimenzijama. Hijerarhija efekata (omer 2,3:1 u korist države) pokazuje da su religiozne orijentacije primarno kontekstualno uslovljene. Interakcija između generacije i države je statistički značajna ($F=2,913$, $p=0,021$, $\eta^2=0,014$), što pokazuje da efekat generacije zavisi od države, odnosno da generacijske razlike nisu iste u sva tri konteksta.

Tabela 3. Dvosmerna ANOVA: Hijerarhija glavnih efekata kroz dimenzije

Dimenzija	Generacija		Država		Interakcija		Model	Hijerarhija
	F	η^2	F	η^2	F	η^2	R^2	
Religioznost	13,989***	0,034	33,568***	0,077	2,913*	0,014	0,128	Država >> Generacija
Tradicionalizam	11,325***	0,026	12,236***	0,029	–	–	0,051	Država $\approx$ Generacija
Ekonomija	8,575***	0,022	6,207**	0,016	–	–	0,036	Generacija > Država

Izvor: Podaci prikupljeni tokom terenskog istraživanja.

* $p<0,05$; ** $p<0,01$; *** $p<0,001$.

Međutim, multivarijantne analize otkrivaju da generacijski efekti gube ili menjaju značajnost kada ih kontrolišemo socio-demografskim varijablama (Tabela 4). U Bosni i Hercegovini, multivarijantni model objašnjava 15,1% varijanse religioznosti, pri čemu obrazovanje dominira kao ključni prediktor. Nisko obrazovanje pokazuje snažan negativan efekat ($\beta=-0,380$, $p<0,001$), gde niže obrazovani Bošnjaci pokazuju značajno manju religioznost od visoko obrazovanih. Ključni nalaz je da generacija gubi statističku značajnost kada se kontroliše obrazovanje (post-ratna generacija: $\beta=0,085$, $p=0,183$; tranziciona generacija: $\beta=-0,055$, $p=0,426$), što ukazuje da je obrazovanje pravi uzrok prividnih generacijskih razlika. Urbano-ruralna podela, pol i radni status nisu pokazali statističku značajnost ($p>0,05$). Multikolinearnost nije prisutna jer su sve VIF vrednosti ostale ispod kritičnog praga (raspon 1,03-2,73).

U Srbiji se javlja obrnut obrazac, gde nisko obrazovanje pozitivno korelira sa religioznošću ($\beta=+0,291$, $p=0,006$), kao i srednje obrazovanje ($\beta=+0,243$, $p=0,006$). Niže obrazovani Bošnjaci u Srbiji su religiozniji od visoko obrazovanih, što ukazuje na različitu funkcionalnu ulogu religije u manjinskom kontekstu. Model objašnjava samo 9,8% varijanse i najslabiji je rezultat među sve tri države. Generacija i dalje nije značajan prediktor (post-ratna generacija: $\beta=0,127$, $p=0,205$; tranziciona generacija: $\beta=0,173$, $p=0,073$). Takođe, i u slučaju Srbije VIF vrednosti ostaju ispod 3 (maksimum 2,29).

Za razliku od BiH i Srbije, u Crnoj Gori post-ratna generacija ostaje značajan prediktor čak i u multivarijantnom modelu ($\beta=+0,206$, $p=0,039$), što je jedinstven nalaz. Dakle, samo u Crnoj Gori generacijski efekti opstaju nakon kontrole socio-demografskih faktora. Aktivni radni status je najjači prediktor ($\beta=0,220$, $p=0,008$), a srednje obrazovanje takođe pokazuje pozitivan efekat ($\beta=0,200$, $p=0,012$), sličan obrascu u Srbiji. Model objašnjava 13,5% varijanse, pozicionirajući se između BiH i Srbije. I u slučaju Crne Gore, VIF vrednosti su zadovoljavajuće (maksimum 2,16).

4.2 Autoritarni tradicionalizam

Analiza varijanse kompozitne skale autoritarnog tradicionalizma u ukupnom uzorku pokazuje značajne generacijske razlike ($F=10,587$, $p<0,001$, $\eta^2=0,026$), maltene identične religioznosti, što ukazuje na koherentan generacijski sindrom. Post-ratna i tranziciona generacija beleže gotovo identične negativne skorove ($M=-0,10$ i $-0,11$), dok SFRJ generacija pokazuje pozitivne skorove

($M=0,25$). Post hoc analiza otkriva da ne postoji razlika između post-ratne i tranzicione generacije ($p=0,904$), ali SFRJ generacija se značajno razlikuje od obe ($-0,35$ i $-0,36$, $p<0,001$).

I analiza autoritarnog tradicionalizma po državama pokazuje različite obrasce. U Bosni i Hercegovini, generacijske razlike su statistički značajne ($F=11,096$, $p<0,001$, $R^2=0,165$). Post-ratna generacija beleži blago negativne skorove ($M=-0,03$), tranziciona je najmanje tradicionalna ($M=-0,36$), dok SFRJ generacija pokazuje skorove blizu nule ($M=-0,01$). Post-hoc testovi pokazuju da se tranziciona generacija značajno razlikuje od obe druge kohorte. U Srbiji, obrazac je suštinski drugačiji, gde je SFRJ generacija najtradicionalnija ($M=+0,52$), dok tranziciona i post-ratna generacija pokazuju niže ili negativne skorove (post-ratna: $M=-0,08$, tranziciona: $M=+0,10$). Generacijske razlike su statistički značajne, pri čemu se SFRJ generacija jasno izdvaja. U Crnoj Gori, nalazi pokazuju najjasniju linearnu progresiju: tradicionalizam raste sa starošću, pa je post-ratna generacija najmanje tradicionalna ($M=-0,23$), tranziciona intermedijarna ($M=+0,23$), dok SFRJ generacija beleži najviše skorove ($M=+0,60$).

Dvosmerna ANOVA ([Tabela 3](#)) pokazuje približnu ravnotežu generacijskih i kontekstualnih efekata ($\eta^2=0,026$ naspram $0,029$), sugerišući da je autoritarni tradicionalizam stabilniji generacijski sindrom od religioznosti. Ukupan model objašnjava samo 5,1% varijanse, što je značajno manje nego kod religioznosti.

Multivarijantne analize pokazuju različite obrasce prediktora tradicionalizma. U Bosni i Hercegovini, post-ratna generacija postaje tradicionalnija uz kontrolu drugih faktora ($\beta=0,186$, $p=0,004$), što je neočekivan nalaz. Urbano-ruralna podela dominira kao prediktor ($\beta=0,239$, $p<0,001$). Model objašnjava 16,5% varijanse. U Srbiji, generacijski efekti nisu značajni. Urbano-ruralna podela ($\beta=0,201$, $p=0,017$) i aktivnost na tržištu rada ($\beta=0,192$, $p=0,028$) su ključni prediktori. Model objašnjava 11,4% varijanse. Crna Gora pokazuje najsnažnije i najkonzistentnije efekte. Post-ratna generacija je značajno manje tradicionalna ($\beta=-0,259$, $p=0,007$), što odgovara očekivanjima. Pol ima značajan efekat (žene su tradicionalnije, $\beta=0,154$, $p=0,025$). Model objašnjava najviše varijanse među sve tri države ($R^2=19,3\%$) ([Tabela 4](#)).

Tabela 4. Dominantni prediktori po državama

Država	Religioznost	Tradicionalizam	Ekonomija	Politika
BiH	Obrazovanje (nizak)***	Urbano-ruralno***	–	Post-ratna gen.*
	$\beta=-0,380$	Post-ratna gen.**†		OR=2,465
	$R^2=0,151$	$R^2=0,165$	$R^2=0,044$	$R^2=0,116$
Srbija	Obrazovanje (nizak+srednji)**	Urbano-ruralno*	Homogenost	Parcijalni rascepi
	$\beta=+0,291/+0,243$	Aktivnost*	$F=0,044ns$	
	$R^2=0,098$	$R^2=0,114$	$R^2=-$	$R^2=0,030-0,084$
CG	Post-ratna gen,* + Aktivnost**	Post-ratna gen,**	Post-ratna gen,**	Identitet***
	$\beta=+0,206/+0,220$			
	$R^2=0,135$	$R^2=0,193$	$R^2=0,143$	$R^2=0,126-0,224$

Izvor: Podaci prikupljeni tokom terenskog istraživanja.

* $p<0,05$; ** $p<0,01$; *** $p<0,001$; ns = nije značajno;

† Neočekivan pozitivan efekat.

4.3 Ekonomska orijentacija

Analiza varijanse ukupnog uzorka pokazuje značajne razlike ($F=8,556$, $p<0,001$, $\eta^2=0,023$) sa linearnim trendom, gde ekonomski egalitarizam raste sa starošću ($M=0,54$ do $0,63$). Post-ratna i SFRJ generacija se značajno razlikuju ($0,08$, $p<0,001$), ali se post-ratna i tranziciona generacija ne razlikuju ($0,02$, $p=0,223$).

Analiza ekonomske orijentacije po državama, kao i po pitanju drugih vrednosti, otkriva različite obrasce. U Srbiji nema generacijskih razlika ($F=0,044$, $p=0,956$), pri čemu sve tri kohorte beleže gotovo identične vrednosti ($M\approx 0,55$). Ovaj nalaz potvrđuje generacijsku homogenost i ukazuje da su socio-politički procesi proizveli uniformnost ekonomskih stavova. U BiH se pokazuju značajne razlike ($F=8,196$, $p<0,001$, $\eta^2=0,078$) sa jasnim trendom, dok se u Crnoj Gori javlja najjači efekat

($F=11,208$, $p<0,001$, $\eta^2=0,104$) i predstavlja jedinu državu gde su sve međugeneracijske razlike značajne.

Dvosmerna ANOVA pokazuje inverznu hijerarhiju jer generacija blago dominira nad državom ($\eta^2=0,022$ naspram 0,016), mada ukupan model objašnjava samo 3,6% varijanse, što je najslabiji prediktivni potencijal.

Multivarijantne analize ekonomske orijentacije pokazuju različite obrasce. U Bosni i Hercegovini, nijedan prediktor nije značajan ($R^2=4,4\%$). U Srbiji, nema značajnih generacijskih efekata, što je konzistentno sa ANOVA nalazom i deskriptivnom statistikom ($M\approx 0,55$ za sve kohorte). U Crnoj Gori, post-ratna generacija je jedini značajan prediktor ($\beta=-0,283$, $p=0,004$), pri čemu mlađa generacija pokazuje niže skorove egalitarizma, gde model objašnjava 14,3% varijanse.

4.4 Političke preferencije

Rezultati binarne logističke regresije za predikciju partijskih preferencija u Bosni i Hercegovini potvrđuju postojanje statistički značajnog prediktivnog modela ($\chi^2=22,092$, $p=0,002$, Nagelkerke $R^2=0,116$; Hosmer-Lemeshow $\chi^2=2,589$, $p=0,957$). Post-ratna generacija je jedini značajan prediktor ($OR=2,465$, $p=0,022$), pri čemu ispitanici iz post-ratne generacije imaju 2,47 puta veću verovatnoću glasanja za građansko-sekularne partije u odnosu na SFRJ generaciju. Osnovno obrazovanje pokazuje granično značajan negativan efekat ($B=-0,976$, $p=0,052$, $OR=0,377$), što ukazuje da ispitanici sa osnovnim obrazovanjem imaju 62% manju verovatnoću glasanja za građansko-sekularne partije u odnosu na visoko obrazovane. Urbano-ruralna podela takođe pokazuje granično značajan efekat ($B=-0,483$, $p=0,087$, $OR=0,617$), gde urbani ispitanici imaju 38% manju verovatnoću glasanja za građansko-sekularne partije, što predstavlja neočekivan nalaz. Tranziciona generacija, aktivnost na tržištu rada, srednje obrazovanje i pol ne dostižu statističku značajnost.

U Srbiji, sva tri modela multiple linearne regresije pokazuju slabe efekte (R^2 od 3% do 8,4%) bez značajnih generacijskih prediktora. Analiza kroz tri relevantne bošnjačke partije (SDA Sandžaka, SDP, SPP) otkriva minimalne generacijske efekte bez jasne socio-demografske osnove. Za SDA Sandžaka, model dostiže marginalnu statističku značajnost ($F(7,192)=2,105$, $p<0,05$), ali objašnjava samo 7,1% varijanse ($R^2=0,071$). Ni post-ratna ($\beta=0,089$, $p=0,379$) ni tranziciona generacija ($\beta=0,050$, $p=0,612$) ne pokazuju statistički značajan efekat, dok su jedini granično značajni prediktori osnovno obrazovanje ($p=0,093$) i srednje obrazovanje ($p=0,097$), što sugerise izvesne obrazovne podele u podršci ovoj partiji. Za SDP model nije statistički značajan ($F(7,192)=0,842$, $p>0,05$), objašnjavajući samo 3,0% varijanse ($R^2=0,030$). Generacijski efekti su praktično nulti, tj. post-ratna generacija ($\beta=-0,013$, $p=0,898$) i tranziciona ($\beta=0,045$, $p=0,650$) ne pokazuju nikakav uticaj, dok je jedini granično značajan prediktor pol (β negativan, $p=0,087$), pri čemu žene pokazuju nešto nižu podršku ovoj partiji. Za SPP, model dostiže marginalnu značajnost ($F(7,192)=2,521$, $p<0,05$), objašnjavajući 8,4% varijanse ($R^2=0,084$), gde su jedini značajni prediktori osnovno obrazovanje ($p=0,008$, negativan efekat) i aktivnost na tržištu rada ($p=0,015$, negativan efekat), što može ukazivati na specifičnu socio-ekonomsku bazu ove partije. Generacijski efekti ponovo nisu značajni, kako post-ratna ($\beta=-0,092$, $p=0,362$) tako ni tranziciona generacija ($\beta=0,018$, $p=0,849$).

Crna Gora pokazuje najkompleksniji obrazac sa različitim prediktorima kroz tri partijska bloka u kojem identitetska nominacija (Bošnjak vs Musliman) i generacijski faktori imaju selektivnu prediktivnu moć zavisno od partijske opcije. Za Bošnjačku stranku, identitetska nominacija je najsnažniji prediktor ($\beta=0,262$, $p<0,001$), pri čemu Bošnjaci više glasaju za etničke (bošnjačke) partije od Muslimana. Post-ratna generacija pokazuje negativnu sklonost ka etničkim partijama ($\beta=-0,231$, $p=0,035$), tj. mlađi Bošnjaci manje glasaju za ovakve partije. Za Bošnjačku stranku, model dostiže statističku značajnost ($F(7,192)=3,060$, $p=0,002$), objašnjavajući 12,6% varijanse ($R^2=0,126$), gde identitetska nominacija predstavlja najsnažniji prediktor ($\beta=0,262$, $p<0,001$), tj. ispitanici koji se izjašnjavaju kao Bošnjaci pokazuju veću podršku ovoj etničkoj partiji u odnosu na one koji se nacionalno izjašnjavaju kao Muslimani. SDP-URA blok (Socijaldemokratska partija Crne Gore; Udružena reformska akcija) karakteriše dominacija obrazovanja kao prediktora, gde model dostiže snažnu statističku značajnost ($F(7,192)=6,150$, $p<0,001$), objašnjavajući 22,4% varijanse, što predstavlja najjači prediktivni potencijal među svim analizama. Osnovno ($\beta=-0,465$, $p<0,001$) i srednje obrazovanje ($\beta=-0,425$, $p<0,001$) pokazuju negativne efekte, što znači da visoko obrazovani

birači više podržavaju opozicione opcije. Pol takođe ima značajnu ulogu ($\beta=-0,148$, $p=0,039$), gde muškarci više podržavaju opoziciju, dok generacijski efekti i identitetska nominacija ne pokazuju uticaj ($\beta=0,085$, $p>0,05$). Kod DPS bloka (Demokratska partija socijalista; Socijaldemokrate) ekonomska aktivnost zadržava ključnu ulogu ($\beta=0,263$, $p=0,003$), tj. radno aktivni birači više podržavaju DPS blok od radno neaktivnih, dok generacijska pripadnost i identitetska nominacija nisu značajni faktori ([Tabela 4](#)).

4.5 Komparativna sinteza

Analiza generacijskih podela kroz tri vrednosne dimenzije i političke preferencije otkriva razlike u strukturi i intenzitetu rascepa među Bošnjacima u tri analizirane države. Hijerarhija efekata varira zavisno od dimenzije: religioznost karakteriše dominacija konteksta nad generacijom (η^2 odnos 2,3:1 u korist države), tradicionalizam pokazuje približnu ravnotežu efekata (odnos 1,1:1), dok ekonomske orijentacije beleže inverznu hijerarhiju sa blagom dominacijom generacije nad kontekstom (odnos 1,4:1 u korist generacije). Ukupan objašnjavajući potencijal modela kreće se od najjačeg za religioznost (12,8%) do najslabijeg za ekonomske orijentacije (3,6%), što sugeriše da različite vrednosne dimenzije oblikuju različiti skupovi faktora ([Tabela 3](#)).

Religioznost pokazuje različite obrasce po državama: BiH ima najjači model ($R^2=15,1\%$) sa obrazovanjem kao dominantnim prediktorom, pri čemu su visokoobrazovani religiozniji, što predstavlja inverzan obrazac u odnosu na klasične teorije sekularizacije. Srbija i Crna Gora pokazuju suprotan obrazac gde niže obrazovanje korelira sa većom religioznošću (Srbija: $R^2=9,8\%$; CG: $R^2=13,5\%$). Tradicionalizam varira od najjačih efekata u Crnoj Gori ($R^2=19,3\%$), gde je post-ratna generacija značajno manje tradicionalna, do slabih efekata u Srbiji ($R^2=11,4\%$) bez značajnih generacijskih prediktora. BiH zauzima intermedijarnu poziciju ($R^2=16,5\%$) sa pozitivnim efektom post-ratne generacije. Ekonomske orijentacije pokazuju potpunu homogenost u Srbiji ($F=0,044$, $p=0,956$) bez razlika između kohorti, umerene efekte u BiH ($\eta^2=0,078$), i najjače efekte u Crnoj Gori ($\eta^2=0,104$) gde je post-ratna generacija jedini značajan prediktor. Političke preferencije beleže naj snažniji generacijski efekat u BiH gde post-ratna generacija ima 2,47 puta veću verovatnoću glasanja za građansko-sekularne partije (Nagelkerke $R^2=11,6\%$), slabe efekte u Srbiji (R^2 od 3% do 8,4%) bez značajnih generacijskih prediktora, i najkompleksniju strukturu u Crnoj Gori gde identitetska nominacija objašnjava podršku Bošnjačkoj stranci ($\beta=0,262$, $p<0,001$), dok obrazovanje dominira kod SDP-URA bloka ($R^2=22,4\%$).

5 ZAVRŠNA RAZMATRANJA

Rezultati istraživanja potvrđuju postojanje generacijskih podela u vrednosnim orijentacijama i političkim preferencijama među Bošnjacima u tri post-jugoslovenske države, ali sa kontekstualnim varijacijama koje dovode u pitanje uniformnost procesa generacijske promene u post-komunističkim društvima. Nalazi pokazuju da kontekstualni faktori, tj. institucionalni status, etnopolitička mobilizacija i specifičnosti političkog sistema, imaju snažniji uticaj od same generacijske pripadnosti. Generacijske podele postoje i statistički su značajne, ali njihova snaga i manifestacija se razlikuju zavisno od toga da li Bošnjaci žive u konsocijativnom sistemu (BiH), kao nacionalna manjina (Srbija), ili u hibridnom kontekstu integracije i priznate posebnosti (Crna Gora). Država objašnjava 7,7% varijanse religioznosti, dok generacija objašnjava 3,4%. Ova hijerarhija efekata (odnos 2,3:1 u korist konteksta) predstavlja centralni empirijski nalaz koji zahteva preispitivanje pretpostavki o uniformnosti generacijskih promena u post-konfliktnim društvima.

Bosna i Hercegovina pokazuje najizraženije generacijske podele u deskriptivnoj analizi ($\eta^2=0,063$ za religioznost), pri čemu post-ratna generacija beleži najvišu religioznost ($M=+0,47$) dok SFRJ generacija ima najnižu ($M=-0,17$). Ovaj nalaz inicijalno potvrđuje Mannheimovu ([1952](#)) teoriju formativnih iskustava, gde mlađe generacije socijalizovane u periodu normalizovane religioznosti pokazuju višu religioznost od SFRJ generacije koja zadržava sekularnost iz perioda socijalizacije. Froese ([2004](#)) i Zrinščak ([2004](#)) objašnjavaju kako intenzivne sekularizacijske kampanje u SFRJ kreiraju trajne sekularne orijentacije kod starijih generacija, dok Norris i Inglehart ([2004](#)) povezuju religijsku renesansu sa egzistencijalnom nesigurnošću post-ratnog perioda. Međutim, multivarijantni modeli otkrivaju složeniji obrazac, gde generacija gubi statističku značajnost kada se kontroliše obrazovanje ($p=0,183$), dok nisko obrazovanje postaje naj snažniji prediktor ($\beta=-0,380$, $p<0,001$). Ovo znači da prividni generacijski efekat je zapravo obrazovni artefakt, tj. post-ratna

generacija nije religioznija zato što je mlađa, već zato što ima specifičnu obrazovnu strukturu. Ovaj nalaz problematizuje direktnu primenu Mannheimove teorije na bosanskohercegovački kontekst. Starije generacije u proseku imaju niže formalno obrazovanje ali su bile formirane u sekularnijoj SFRJ, dok mlađe generacije u proseku imaju više obrazovanje ali su socijalizovane u periodu kada je religija postala normalizovani deo identiteta. Kada se ove dve dimenzije razdvoje statistički, obrazovanje se pokazuje kao dominantno.

Dodatna kompleksnost dolazi iz činjenice da u BiH, za razliku od Srbije i Crne Gore, visokoobrazovani su religiozniji. Ova inverzija potvrđuje Stark i Bainbridge-ovu (1980) teoriju deprivacije koja predviđa da su ekonomski marginalizovani članovi društva religiozniji, ali samo u kontekstima gde religija nije kulturni kapital dominantne elite. U BiH, gde Bošnjaci imaju konstitutivni status i institucionalnu moć, religija funkcioniše kao kulturni kapital koji signalizira pripadnost nacionalnoj zajednici i omogućava pristup resursima. Visokoobrazovani Bošnjaci pokazuju višu religioznost jer religija nije znak marginalizacije već marker elite pripadnosti.

Empirijski najznačajniji nalaz za BiH je paradoks religioznosti i političke sekularizacije, gde post-ratna generacija istovremeno pokazuje najvišu individualnu religioznost ali najveću sklonost građansko-sekularnim partijama ($OR=2,47$). Klasična teorija sekularizacije (Berger, 1967) ne razlikuje sekularizaciju pojedinaca od sekularizacije institucija, pretpostavljajući linearan trend gde modernizacija proizvodi opadanje religioznosti na svim nivoima. Međutim, mlađi Bošnjaci u BiH više se mole, poste i posećuju džamije od svojih roditelja, ali istovremeno dvostruko ređe glasaju za nacionalno-konzervativne partije koje se zalažu za značajniju ulogu Islamske zajednice u društvenom (pa i političkom) životu. Ovaj nalaz empirijski potvrđuje Dobbelaereovu (2002) teoriju diferencirane sekularizacije koja razlikuje individualni mikro-nivo (lično verovanje i praksa) od institucionalnog makro-nivoa (uloga religije u političkom sistemu). Ova dva nivoa mogu se kretati nezavisno, gde individualna religioznost može rasti dok istovremeno raste podrška političkoj sekularizaciji. U Bosni i Hercegovini, gde je religija bila neretko instrumentalizovana za etnopolitičku mobilizaciju, mlađa generacija razvija senzibilnu političku kogniciju koja razdvaja privatnu religioznost od javne politike. Mlađi Bošnjaci internalizuju islam kao sastavni deo identiteta, ali istovremeno odbacuju klerikalizam kao političku platformu.

Srbija predstavlja potpuno drugačiji obrazac i teorijski najznačajniji nalaz koji otkriva granice generacijskih teorija. Odsustvo statistički značajnih razlika između generacija u religioznosti ($F=2,450$, $p=0,089$), tradicionalizmu i ekonomskim orijentacijama, uz generalno niže skorove religioznosti kroz sve kohorte (M od $-0,31$ do $-0,64$), sugeriše drugačiji proces generacijske diferencijacije nego u BiH i Crnoj Gori. Wimmerova (2008) teorija etničkog konstruisanja granica (*ethnic boundary making*) i Portes i Rumbautov (2001) koncept „reaktivnog etniciteta“ (*reactive ethnicity*) objašnjavaju ovaj obrazac. Manjine u podređenim pozicijama pribegavaju strategijama koje naglašavaju grupno jedinstvo i minimizuju internu diferencijaciju da bi maksimizirale kolektivnu moć. Asimetrija moći između manjinske bošnjačke zajednice i većinskog naroda podstiče etničku solidarnost koja prevazilazi kohortne razlike. U kontekstu percepcije diskriminacije, isključivanja i manjinske ugroženosti, etnički identitet jača kao odbrambena strategija, pri čemu se članovi zajednice, bez obzira na generacijske razlike, okupljaju oko zajedničkog identiteta. Spoljni pritisak prema asimilaciji ili marginalizaciji aktivira defanzivnu mobilizaciju koja umanjuje unutaretničke podele, uključujući i generacijske. Stariji i mlađi Bošnjaci u Srbiji dele zajednički manjinski status koji postaje dominantnija socijalna kategorija od generacijske pripadnosti.

Ovo objašnjava zašto SFRJ generacija u Srbiji ne pokazuje višu religioznost uprkos post-ratnoj religijskoj renesansi, gde reaktivni etnicitet proizvodi ujednačenost kroz generacije kao adaptivnu strategiju u uslovima etnopolitičke nesigurnosti. Za razliku od BiH gde konstitutivni status dozvoljava unutaretničku diferencijaciju i artikulaciju generacijskih razlika kroz političke preferencije, u Srbiji potencijalna etnopolitička nesigurnost čini da unutaretnička saradnja postaje dominantnija od unutaretničke diferencijacije. Dodatna specifičnost konteksta u Srbiji je inverzan obrazovni efekat, gde je niže obrazovanje povezano sa većom religioznošću ($\beta=+0,291$ i $+0,243$), što je suprotno obrascu u BiH. U manjinskom kontekstu, religija funkcioniše kao kompenzatorni mehanizam za ekonomski marginalizovane segmente manjine koji nemaju pristup drugim resursima. Niže obrazovani imaju manje alternativnih strategija za obezbeđivanje statusa i ekonomske sigurnosti, te se okreću religiji kao izvoru identiteta i zajedničke pripadnosti.

Crna Gora predstavlja najkompleksniji odnos faktora gde se tradicionalne generacijske podele

(najjači efekat za ekonomiju, $\eta^2=0,104$) preklapaju sa specifičnom identitetsko-nominacijskom podelom između Bošnjaka i Muslimana. Crna Gora je jedini kontekst gde post-ratna generacija ostaje značajan prediktor religioznosti čak i u multivarijantnom modelu koji kontroliše obrazovanje, radni status i urbano-ruralno stanovanje ($\beta=+0,206$, $p=0,039$). Ovo sugerise da u Crnoj Gori formativna iskustva imaju autonomni efekat koji nije posredovan socio-strukturnim faktorima. Specifičnost nalaza u Crnoj Gori leži u preklapanju generacijske i identitetsko-nominacijske podele u kojem identifikacija kao "Bošnjak" (naspram "Musliman") snažno korelira sa religioznošću i generacijskom pripadnošću. Mlađe generacije biraju bošnjačku nominaciju koja implicira jaču religioznu komponentu identiteta, dok starije zadržavaju muslimansku nominaciju vezanu za veću sekularnost. Identitetska nominacija objašnjava podršku etničkim (bošnjačkim) partijama ($\beta=0,262$, $p<0,001$), ali post-ratna generacija istovremeno pokazuje negativnu sklonost ka ovim strankama ($\beta=-0,231$, $p=0,035$), ukazujući na generacijski pomak ka postidentitetskim političkim opcijama.

Ovakav odnos faktora stvara paradoks sličan BiH, gde su mlađe generacije religioznije (biraju bošnjački identitet), ali manje sklone etničkim partijama i preferiraju građanske opcije. Teorijska implikacija je da dostupnost alternativnih identitetskih nominacija omogućava različitim generacijama da artikuliraju svoje razlike kroz izbor različitih identitetskih pozicija, čime se generacijske podele institucionalizuju. U BiH i Srbiji, gde je maltene isključivo bošnjačka nominacija prisutna, ovaj mehanizam ne postoji, te generacijske razlike moraju pronaći druge artikulacije (obrazovanje u BiH, ili bivaju neutralizovane u Srbiji). Kao i u BiH, u slučaju Crne Gore se pokazuje inverzan obrazovni efekat u odnosu na klasične teorije sekularizacije, gde srednje obrazovanje pozitivno korelira sa religioznošću ($\beta=+0,200$, $p=0,012$), što sugerise da u post-konfliktnim kontekstima gde je religija re-nacionalizovana, obrazovanje ne proizvodi automatski sekularizaciju već njegov efekat zavisi od funkcionalne uloge religije u datoj društvenoj strukturi.

Ekonomске orijentacije pokazuju inverzan generacijski obrazac u odnosu na religioznost u kojem su starije generacije egalitarnije (SFRJ generacija: $M=0,61-0,74$; post-ratna: $M=0,51-0,56$), što potvrđuje Inglehartovu (1977) teoriju postmaterijalizma. SFRJ generacija formirana u relativnom prosperitetu socijalizma zadržava egalitarne vrednosti, dok post-ratna generacija formirana u ekonomskoj nesigurnosti pokazuje niže skorove. Međutim, sve generacije zadržavaju relativno visoke apsolutne nivoe podrške redistributivnim politikama (sve iznad sredine skale), što sugerise da objektivni socioekonomski položaj Bošnjaka i istorijsko iskustvo socijalizma ublažavaju intenzitet generacijskog jaza. Crna Gora pokazuje najjače efekte ($\eta^2=0,104$), gde post-ratna generacija je jedini značajan prediktor ($\beta=-0,283$, $p=0,004$), dok Srbija ponovo pokazuje generacijsku homogenost ($F=0,044$, $p=0,956$), potvrđujući obrazac uniformnosti kroz sve vrednosne dimenzije. Ovo ukazuje na dvostruki paradoks - post-ratna generacija je religioznija ali manje egalitarna od starijih, što pokazuje da post-konfliktna socijalizacija proizvodi kombinaciju kulturnog konzervativizma i ekonomskog liberalizma. Ekonomska dimenzija pokazuje najslabiji prediktivni potencijal među svim vrednosnim orijentacijama ($R^2=3,6\%$), što sugerise da ekonomske orijentacije nisu tako duboko kodirane vrednosti kao religioznost. Moguće je da post-ratna generacija internalizuje neoliberalni diskurs ("privatizacija = napredak") uprkos ličnom iskustvu ekonomske nesigurnosti, ili da SFRJ generacija pokazuje nostalgiju za socijalizmom kao periodom sigurnosti. Niska pouzdanost merenja ($\alpha=0,41$) dodatno ograničava interpretaciju ovih nalaza.

Komparativna sinteza pokazuje da Mannheimova teorija formativnih iskustava ima kontekstualne granice. Teorija je potvrđena u Crnoj Gori (gde generacija zadržava autonomni efekat), delimično potvrđena u BiH (gde se manifestuje kroz obrazovanje kao posredujuću varijablu), ali nije potvrđena u Srbiji gde formativna iskustva nisu proizvela trajne generacijske razlike. Mannheim pretpostavlja da se generacijske razlike javljaju kada postoji *generacijska lokacija*, *generacijski aktuelitet* i *generacijska jedinica*, ali ne specifikuje institucionalne uslove pod kojima formativna iskustva proizvode trajne podele. Nalazi pokazuju da formativna iskustva imaju dugoročni efekat samo u kontekstima gde institucionalna struktura „zamrzava“ i reprodukuje generacijske razlike kroz vreme. U Crnoj Gori, identitetsko-nominacijska podela koja je u vezi sa generacijom dobija institucionalnu potvrdu kroz partijski sistem. U BiH, obrazovni sistem i etnokratske institucije reprodukuju socio-strukturne podele koje koreliraju sa generacijom. U Srbiji, međutim, reaktivni etnicitet prevazilazi generacijske razlike, koji je zasnovan na zajedničkom manjinskom statusu koji neutralizuje generacijske razlike.

Ključno ograničenje ovog istraživanja je prosečni (*cross-sectional*) dizajn koji ne omogućava razlikovanje efekte kohorta, kao i starosne i periodične efekte. Nalaz da je post-ratna generacija

religioznija od SFRJ generacije može biti rezultat generacijskog efekta (formativna iskustva proizvode trajne razlike), periodičnog efekta (svi Bošnjaci postaju religiozniji nakon 1995, ali mlađi pokazuju jaču adaptaciju), ili starosnog efekta (religioznost raste sa starošću). Kontrola kroz regresione modele, pokazuje da SFRJ generacija zadržava niske skorove religioznosti ($M=-0,28$) uprkos post-ratnoj renesansi, što sugerise efekte kohorta kao dominantan, ali samo longitudinalni podaci mogu definitivno razlučiti ove efekte. Buduća istraživanja trebalo bi da uključe longitudinalne podatke koji omogućavaju praćenje istih ispitanika kroz vreme, kvalitativne metode koje mogu otkriti mehanizme kroz koje formativna iskustva oblikuju vrednosti, i komparativnu ekstenziju koja uključuje druge manjinske zajednice u regionu.

Nalazi pokazuju da generacijske podele postoje i imaju statistički značajan efekat, ali da njihova snaga, smer i manifestacija zavise od konteksta u kojem se odvijaju procesi političke socijalizacije. Pretpostavka da će mlađe generacije biti sekularnije, liberalnije i pro-evropski orijentisane ne važi uniformno. U BiH mlađi su religiozniji ali politički sekularniji, u Srbiji nema razlika između generacija, dok samo u Crnoj Gori generacijski efekti prate očekivani smer sa autonomnim efektom koji opstaje i u multivarijantnom modelu. Kontekst ne samo da oblikuje generacijske efekte već može potpuno neutralizovati kohortne razlike kroz reaktivne mehanizme grupne solidarnosti. U post-konfliktnim društvima Zapadnog Balkana, gde etnička pripadnost ostaje dominantna linija podele, generacijske razlike nastaju samo kada institucionalna struktura dozvoljava njihovu artikulaciju. Bosna i Hercegovina pokazuje da čak i u etnokratskim sistemima mlađe generacije mogu tražiti izlaz iz nacionalno-religijskog okvira, ne kroz sekularizaciju identiteta, već kroz razdvajanje privatne religioznosti od javne politike. Ova diferencijacija, paradoksalna na prvi pogled, možda predstavlja najrealističniji put ka transformaciji post-Daytonske političke kulture. Rezultati nam sugerisu da se svaka buduća istraživanja moraju osloboditi uniformnih teorijskih modela i razviti kontekstualno senzitivne pristupe koji prepoznaju kako institucionalni okvir, etnopolitička polarizacija i manjinski status oblikuju generacijske efekte, naročito u post-konfliktnim društvima.

Data availability statement

The data supporting the findings of this study originate from the authors' original empirical research. All aggregated and analysed data necessary to understand the reported results are included in the manuscript. The raw data are deposited with the authors and will be made available upon reasonable request to the corresponding author, in accordance with relevant ethical and legal requirements.

Coauthor contributions

Jasmin Hodžić: Conceptualization, Data curation, Methodology, Software, Writing – original draft, Formal analysis

Uroš Kandić: Conceptualization, Investigation, Writing – review & editing, Validation

Reference

- Berger, P. L. (1967). *The Sacred Canopy: Elements of a Sociological Theory of Religion*. Doubleday.
- Bešić, M. (2014). Vrednosne orijentacije u bivšoj Jugoslaviji. *Sociološki Pregled*, 48(1), 17-40. <https://doi.org/10.5937/socpreg1401017B>
- Bougarel, X. (2007). Bosnian Islam as 'European Islam': Limits and shifts of a concept. In A. Al-Azmeh & E. Fokas (Eds.), *Islam in Europe: Diversity, Identity and Influence* (pp. 96-124). Cambridge University Press. <https://shs.hal.science/halshs-00706262v1>
- Dobbelaere, K. (2002). *Secularization: An Analysis at Three Levels*. P.I.E.-Peter Lang. <https://www.peterlang.com/document/1044191>
- Froese, P. (2004). After atheism: An analysis of religious monopolies in the post-communist world. *Sociology of Religion*, 65(1), 57-75. <https://doi.org/10.2307/3712507>
- Hodžić, J. (2020). Političke partije nacionalnih manjina u Srbiji 1990–2020. In S. Orlović & D.

- Kovačević (Eds.), *Zbornik radova sa naučne konferencije Trideset godina obnovljenog višepartizma u Srbiji* (pp. 283-308). Fakultet političkih nauka. <https://politikolog.rs/wp-content/uploads/2023/11/Trideset-godina-obnovljenog-visepartizma-u-Srbiji-pdf.pdf>
- Hodžić, J. (2024). Društvene i političke podele i rascepi Bošnjaka u Bosni i Hercegovini, Srbiji i Crnoj Gori - uporedna analiza. [Doktorska Disertacija, Univerzitet U Beogradu]. https://www.fpn.bg.ac.rs/wp-content/uploads/Jasmin_Hodzic_Disertacija_FPN.pdf
- Inglehart, R. (1977). *The Silent Revolution*. Princeton University Press.
- Mannheim, K. (1952). The problem of generation. In P. Kecskemeti (Ed.), *Essays on the Sociology of Knowledge* (pp. 276-322). Routledge.
- Norris, P., & Inglehart, R. (2004). *Sacred and Secular: Religion and Politics Worldwide*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511791017>
- Perica, V. (2002). *Balkan Idols: Religion and Nationalism in Yugoslav States*. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/0195148568.001.0001>
- Portes, A., & Rumbaut, R. G. (2001). *Legacies: The Story of the Immigrant Second Generation*. University of California Press. <https://www.fulcrum.org/concern/monographs/9p290982g>
- Stark, R., & Bainbridge, W. S. (1980). Towards a theory of religion: Religious commitment. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 19(2), 114-128. <https://doi.org/10.2307/1386246>
- Wimmer, A. (2008). The Making and Unmaking of Ethnic Boundaries: A Multilevel Process Theory. *American Journal of Sociology*, 113(4), 970-1022. <https://doi.org/10.1086/522803>
- Zrinščak, S. (2004). Generations and Atheism: Patterns of Response to Communist Rule among Different Generations and Countries. *Social Compass*, 51(2), 221-234. <https://doi.org/10.1177/0037768604043008>
- Zuber, C. I. (2011). Beyond outbidding? Ethnic party strategies in Serbia. *Party Politics*, 19(5), 758-777. <https://doi.org/10.1177/1354068811410368>

How to cite

Hodžić, J., Kandić, U. (2026). Institucionalni kontekst i generacijske podele među Bošnjacima. *Stanovništvo*. <https://doi.org/10.59954/stnv.742>

¹ Nominacijska varijacija Bošnjak/Musliman postoji i u Srbiji (popis 2022: 92,20% Bošnjak, 7,80% Musliman), ali nije analitički relevantna za ovo istraživanje jer nominacija nije statistički značajan prediktor, niti političke partije mobilisu pristalice duž ove linije. U Crnoj Gori, nasuprot tome, nominacija strukturira partijske preferencije, čineći je konstitutivnom dimenzijom političkog rascepa.

² Zarobljena publika označava populaciju prinudno izloženu sekularizacijskim kampanjama kroz monopol države nad obrazovanjem i javnim prostorom, bez mogućnosti pristupa alternativnim religioznim socijalizacijskim kanalima (Froese, 2004).

³ Alternativne operacionalizacije (npr. deljenje SFRJ kohorte na pre-1951 i 1951-1970) ne bi imale teorijsko utemeljenje jer bi delile populaciju sa identičnim formativnim iskustvom (stabilni socijalizam). Mannheimova teorija zahteva da cut-off tačke reflektuju kvalitativne promene u društvenom kontekstu tokom formativnog perioda (18-25 godina), a ne kalendarske intervale fiksne dužine.

⁴ Tehnički detalji: KMO=0,50; Bartlett's $\chi^2=696,76$ (df=1, $p<0,001$); communalities=0,882.

⁵ Tehnički detalji: KMO=0,745; Bartlett's $\chi^2=466,09$ (df=10, $p<0,001$). Faktorska punjenja: nacionalizam (0,771), klerikalizam (0,751), autoritarnost (0,672), tradicionalizam (0,569), demokratska orijentacija (0,517).

⁶ Tehnički detalji: KMO=0,50; Bartlett's $\chi^2=51,36$ (df=1, $p<0,001$).

⁷ U slučaju da je ispitanik ocenio sve ponuđene partije istim ocenama, smatran je volatilnim biračem. Ako je svim partijama dodelio ocene 1 ili 2, smatran je apstinentom i ti ispitanici su isključeni iz analize partijskih preferencija.